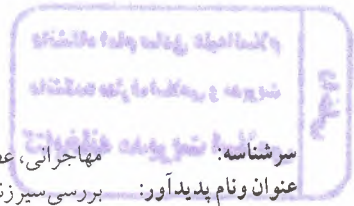

بررسی سیر زندگی و حکمت و حکومت

سلمان فارسی

سید عطاء اللہ مہاجرانی

سرشناسه: مهاجرانی، عطاءالله، ۱۳۳۳ -
عنوان و نام پدیدآور: بررسی سیر زندگی و حکمت و حکومت سلمان فارسی / نوشته عطاءالله مهاجرانی
مشخصات نشر: تهران: اطلاعات، ۱۳۷۵
مشخصات ظاهری: [۲۴۳] ص.
شابک: 978-964-423-346-3
یادداشت: چاپ ششم: ۱۳۸۷ (فیفا)
یادداشت: کتابنامه.
موضوع: سلمان فارسی، ۳۶ ق. - سرگذشتنامه
موضوع: صحابه - سرگذشتنامه
شناسه افزوده: مؤسسه اطلاعات
رده بندی کنگره: ۱۳۷۵ ۹ م ۸ س / BP ۳۳
رده بندی دیویی: ۲۹۷ / ۹۴۲
شماره کتابشناسی ملی: ۷۰۵۱ - ۷۵

انتشارات اطلاعات

تهران: خیابان میرداماد، خیابان نفت جنوبی، روزنامه اطلاعات، شماره پستی ۱۵۴۹۹۵۲۱۱
تلفن: ۲۹۹۹۳۴۵۵-۶
فروشگاه مرکزی: خیابان انقلاب اسلامی، روبروی دانشگاه تهران، تلفن: ۶۶۴۶۰۷۳۴
تلفن دفتر توزیع و فروش: ۲۹۹۹۳۲۴۴

بررسی سیر زندگی و حکمت و حکومت سلمان فارسی

نوشته دکتر سید عطاءالله مهاجرانی

حروف نگاری، چاپ و صحافی: مؤسسه اطلاعات

چاپ اول: ۱۳۷۵ چاپ ششم: ۱۳۸۷ شمارگان: ۲۱۰۰ نسخه

قیمت: ۱۸۰۰ تومان

شابک: ۳ - ۹۷۸-۹۶۴-۴۲۳-۳۴۶-3 ISBN: 978-964-423-346-3

همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است: Printed in Iran

فهرست مطالب

۹ سخن نخست
۱۳ بخش اول / دربارهٔ مدارك و مآخذ
۶۷ بخش دوم / روزبه
۸۳ بخش سوم / روزبه در روزگار ایران ساسانی
۹۱ بخش چهارم / در جستجوی پسر انسان
۱۰۵ بخش پنجم / همراه با مسیح
۱۱۱ بخش ششم / گریز از خانه
۱۱۵ بخش هفتم / در جستجوی حقیقت
۱۲۵ بخش هشتم / در جستجوی پیامبر(ص)
۱۳۳ بخش نهم / آزادی روزبه
۱۳۷ بخش دهم / پیمان برادری سلمان و ابودرداء
۱۴۱ بخش یازدهم / نظریه‌پرداز نظامی
۱۴۹ بخش دوازدهم / سلمان و اهل بیت پیامبر(ص)
۱۶۳ بخش سیزدهم / سلمان و قرآن
۱۷۷ بخش چهاردهم / سلمان و سقیفه
۱۹۵ بخش پانزدهم / دو جریان خلافت و امامت
۲۰۷ بخش شانزدهم / حکومت سلمان در مدائن
۲۲۱ بخش هفدهم / حکمت و کرامت سلمان

- ۲۲۹..... بخش هجدهم / رحلت سلمان
- ۲۳۳..... نتیجه گیری
- ۲۳۵..... فهرست منابع به زبان عربی و فارسی (گزیده)
- ۲۴۳..... فهرست منابع به زبانهای اروپایی (گزیده)

به نام خداوند جان و خرد

سخن نخست

پرسش اصلی این پژوهش این است که سلمان پارسی آیا موجودیت واقعی و تاریخی داشته است؟ اگر داشته مراحل سیر تحولات اندیشه و باور او کدام است؟ ممکن است پرسش نخست یعنی اصالت شخصیت تاریخی سلمان غیر وارد و یا شبهه‌ای کم اعتبار تلقی شود. لیکن از آنجا که پژوهش جامعی درباره سلمان پارسی و تحولات اندیشه و سرانجام و سرنوشت او صورت نگرفته است شبهه افسانه‌ای بودن شخصیت او پررنگ و مؤثر به نظر می‌رسد. نمونه‌های ذیل نشان می‌دهد که چگونه بذر شبهه افشانه می‌شود و در عرصه شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی آن شبهه گسترش می‌یابد:

۱- لوئی ماسینیون در آغاز پژوهش خود از «شخصیت افسانه‌ای سلمان» نام می‌برد و با تشکیک درباره شخصیت سلمان گرچه سرانجام می‌پذیرد که سلمان يك شخصیت تاریخی بوده است. لیکن شبهات مطرح شده به دلیل حوزه محدود پژوهش بر جای می‌ماند.^۱

۲- هروویتز (Horovitz) نقد مبالغه‌آمیزی درباره سلمان دارد که استنتاج او انکار شخصیت تاریخی سلمان است.^۲

۳- کلیمان هوار نیز سلمان را به عنوان يك شخصیت تاریخی نقد و نفی می‌کند.^۳

۴- علامه قزوینی در یادداشت‌های خود از بارتولد نقل می‌کند که او سلمان را «دلّاک» پیامبر اسلام می‌دانسته و البته قزوینی این قول را نقد می‌کند و آن را مثلی بر شهرت افسانه‌های عامیانه می‌انگارد.^۴

۵ - برتولد اشیپولر نظریه‌ای نسبتاً متعادل دارد. او ضمن پذیرش شخصیت تاریخی و واقعی سلمان معتقد است که: «ایرانیان... پیوسته شخصیت سلمان را با سیمای افسانه‌ای تازه‌ای تزئین کردند. تا اینکه بدین وسیله ایرانیت را در پیدایش و تکامل اسلام سهیم نموده باشند.» البته این نکته شایسته تأمل است که اشیپولر تعبیر افسانه‌ای را از ماسینیون اقتباس نموده است و مرجع پژوهش او کتاب سلمان پاک نوشته ماسینیون می‌باشد.^۵

۶ - دکتر زرین کوب نیز ابهام موجود در مورد شخصیت تاریخی سلمان را در کتاب: جستجو در تصوف ایران، مطرح کرده‌اند که: بعضی شکاکان حتی شخص سلمان را همچون وجودی موهوم و مجهول تلقی کرده‌اند که گویا روایانش بر ساخته‌اند تا اقدام به کندن خندق را که يك تعبیه نظامی ایرانی بوده است - به اشارت يك ایرانی منسوب بدارند.^۶

۷ - احسان طبری در کتاب برخی بررسیها درباره جهان‌بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی در ایران، سلمان را يك شخصیت مرموز و شگفت عنوان می‌کند و معتقد است اینکه سلمان فارسی که بود و چه نقشی در پیدایش اسلام داشته است، مطلبی نیست که بتوان آن را از روی تواریخ و سیر به درستی روشن کرد.^۷

۸ - عبدالله السبیتی در کتاب سلمان الفارسی شبهات ماسینیون و دیگر مستشرقین را مطرح کرده و سخنان آنان را مبتنی بر اوهام و خیالات دانسته است. بدیهی است بدون بررسی و پژوهش سخنان ماسینیون و دیگر مستشرقین وهم و خیال دانستن سخن و نظر آنان گاهی را نمی‌گشاید و پنجره‌ای را به سوی شناسایی درست شخصیت سلمان باز نمی‌کند.^۸

۹ - از زاویه‌ای دیگر، گاه سلمان به مثابه شخصیتی مطرح می‌شود که گویی در اساس شکل‌گیری دین اسلام و تنظیم قرآن کریم نقش و یا دخالت و مشارکت داشته است. این خود شبهه‌ای دیگر است. در کتاب دین در خاورمیانه آربری این شبهه را اینگونه مطرح کرده است که رابطه سلمان با پیامبر اسلام مثل رابطه موسی و شعیب تحلیل شده است.^۹

۱۰ - علامه طباطبایی در المیزان به این شبهه توجه کرده‌اند:

«درباره پیامبر اسلام گفته‌اند که او برخی از آیات قرآن را از سلمان فارسی که از جمله دانشمندان ایرانی و عالم به مذاهب و ادیان بود فرا گرفته است. درحالی که سلمان در مدینه به اسلام گروید و بیشتر آیات قرآن در مکه نازل شده است که در آیات مکی جمیع معارف کلی و داستانها وجود دارد.»^{۱۰}

۱۱ - دکتر رامیار نیز در تاریخ قرآن به این شبهه که سلمان معلم پیامبر اسلام بوده

است توجه کرده و با اشاره به گفته ماسینیون و نیز ترجمه عبدالرحمن بدوی طرح دو شخصیت سلمان جهنی اصفهانی و سلمان قرظی اصفهانی را در جهت همان شبهه می‌داند.^{۱۱} با توجه به موارد یازده گانه فوق پیداست نخست ضرورت دارد غبار افسانه یا اطلاعات و آثاری که چهره سلمان را افسانه گون و مخدوش نشان می‌دهند زدوده و برداشته شود و افسانه‌ها نیز حتی المقدور بررسی شود که چرا و چگونه شخصیت سلمان را احاطه کرده است. سپس شکل‌گیری شخصیت و تحولات اندیشه دینی او با توجه به مختصات روزگار سلمان بررسی شود و سرانجام نقش مؤثر سلمان در تاریخ اسلام، در مدینه، در جنگهای پیامبر(ص) در واقعه سقیفه و نهایتاً در حاکمیت او بر مدائن پژوهش شود.

فهرست منابع به زبان عربی و فارسی (گزیده)

١. ابن ابی الحدید، ابوحامد بن عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، به تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار احیاء الکتب العربیه، بی تا
٢. ابن اثیر، علی بن محمد بن عبدالکریم، اسدالغابه فی معرفة الصحابه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ١٣٧٧ق
٣. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر، بی تا
٤. ابن اسحاق، سیره النبی (ص)، به تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید، مصر، مکتبه محمد علی صبیح، بی تا
٥. ابن بابویه رازی، منتخب الدین علی بن بابویه، الفهرست، به تحقیق، سیدجلال الدین محدث ارموی، قم، کتابخانه آیه العظمی مرعشی، ١٣٦٦ ش
٦. ابن تغری، النجوم الزاهره، به تحقیق ابراهیم علی طرخان، قاهره، الحیثه المصریه العامه للتألیف والنشر، ١٩٧٨م
٧. ابن جوزی، جمال الدین ابوالفرج، صفة الصفوه، به تحقیق محمود فاخوری، بیروت، دارالمعرفه، ١٤٠٦ ق
٨. ابن جوزی، العلل المتناهیة فی الاحادیث الواهیة، بیروت، دارالکتب العلمیه، ١٤٠٣ ق، ابن حبان، ابوحاتم البستی، کتاب الثقات، حیدرآباد دکن، مجلس دائرة المعارف المتعالیه، ١٩٧٣
٩. ابن جوزی، کتاب المجروحین من المحدثین و الضعفاء و المتروکین، به تحقیق: محمود ابراهیم زید، بیروت، دارالمعرفه، ١٣٩٦ ق
١٠. ابن جوزی، کتاب مشاهیر علماء الامصار، به تحقیق م. فلاشهمر، قاهره، لجنه التألیف و الترجمه، ١٩٥٩
١١. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی بن محمد، فتح الباری، بیروت، دارالحیاء التراث العربی، ١٤٠٢
١٢. ابن حجر، الاصابه فی تمییز الصحابه، بیروت، دارالکتب العربی، بی تا
١٣. ابن حجر، تقریب التهذیب، به تحقیق عبدالوهاب عبداللطیف، بیروت، دارالمعرفه، ١٣٥٩ ق

- ۱۴- ابن حجر، تهذیب التهذیب، حیدرآباد دکن، دائرة المعارف العثمانیه، ۱۳۲۵ ق
- ۱۵- ابن حجر، فهرس احادیث المطالب العالیه بزوائد المسانید الثمانیه، به تحقیق دکتر یوسف عبدالرحمان، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۷ ق
- ۱۶- ابن حجر، لسان المیزان، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۶ ق
- ۱۷- ابن حیان، عبدالله بن محمد جعفر، طبقات المحدثین باصبهان، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۸۷
- ۱۸- ابن خلکان، وفيات الاعیان، به تحقیق احسان عباس، بیروت، دارالثقافه، بی تا
- ۱۹- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء، نجف، منشورات مطبعه الحیدریه، ۱۳۸۰ ق
- ۲۰- ابن عبدالبر، ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، به تحقیق علی محمد البجاوی، قاهره، مکتبه نهضت مصر، بی تا
- ۲۱- ابن عبدالبر، الدرر فی اختصار المغازی و السیر، بیروت، دارالکتاب العلمیه، بی تا
- ۲۲- ابن عربی، محی الدین، الفتوحات المکیه، به تحقیق عثمان یحیی و ابراهیم مدکور، قاهره، المکتبه العربیه، ۱۳۹۴ ق
- ۲۳- ابن عساکر، علی بن حسن بن هبه الله، مختصر تاریخ دمشق، للامام ابن منظور، به تحقیق ریاض عبدالحمید مراد، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۶ ق
- ۲۴- ابن عساکر، تهذیب تاریخ دمشق الکبیر، ابن بدران، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۷ ق ابن عماد حنبلی، عبدالحی احمد بن محمد بن العماد، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، قاهره، مکتبه القدسی، ۱۳۵۰ ق
- ۲۵- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم، الامامه و السیاسه، به تحقیق طه محمد الزیتی، بیروت، دارالمعرفه، بی تا
- ۲۶- ابن قتیبه، المعارف بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۷
- ۲۷- ابن کثیر، عمادالدین اسماعیل بن عمر، السیره النبویه، به تحقیق مصطفی عبدالواحد، بیروت، دارالمعرفه ۱۳۹۶ ق
- ۲۸- ابن ماجه، حافظ ابوعبدالله محمد بن یزید قزوینی، سنن، استانبول، گاگری یانیلاری، ۱۹۸۱
- ۲۹- ابن مرزوق، ابوالحسین عبدالباقی بن قانع بن مرزوق، معجم الصحابه، نسخه خطی، استانبول
- ۳۰- ابن مسکویه، احمد بن محمد بن یعقوب، تجارب الامم، به تحقیق دکتر ابوالقاسم امامی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۶
- ۳۱- ابن مقفع، عبدالله، آثار ابن المقفع، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۹ م
- ۳۲- ابن منجویه، احمد بن علی، رجال صحیح مسلم، به تحقیق عبدالله الیثی، بیروت، دارالمعرفه، ۱۹۸۷
- ۳۳- ابن هشام، ابومحمد عبدالملک بن هشام بن ایوب الحمیری، السیره النبویه، به تحقیق مصطفی السقا...، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا
- ۳۴- ابواسحاق، ابراهیم بن محمد، الغارات، به تحقیق سیدجلال الدین حسینی ارموی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۵
- ۳۵- ابوداود، سلیمان بن اشعث، سنن، استانبول، گاگری، یانیلاری، ۱۹۸۱

- ۳۶- ابوسعید خدری کوشی، عبدالملك بن محمد بن ابراهيم، شرف النبی (ص)، ترجمه نجم الدین محمود راوندی، تصحیح محمدروشن، تهران، انتشارات بابک، ۱۳۶۱ ش
- ۳۷- ابومحمد، حسین بن سعید کوفی اهوازی، الزهد، به تحقیق میرزا غلامرضا غرمانیان، قم، مطبعة العلمية، ۱۳۹۹ ق
- ۳۸- ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله بن احمد، ذکر اخبار اصفهان، لیدن، بریل، ۱۹۳۱
- ۳۹- ابونعیم اصفهانی، حیلہ الاولیاء، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا
- ۴۰- ابونعیم اصفهانی، دلائل النبوه، به تحقیق محمد رواس قلعه جی، بیروت، دارالنفائس، ۱۹۸۶
- ۴۱- ابویوسف، یعقوب بن سفیان البسوی، کتاب المعرفة والتاریخ، به تحقیق اکرم ضیاء العمری، بغداد، مطبعة الارشاد، ۱۹۷۴
- ۴۲- اربلی، ابوالفتح، کشف الغمہ فی معرفة الاثمه، بیروت، دارالکتب الاسلامی، بی تا
- ۴۳- اشیولر، برتولد، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴
- ۴۴- اصطخری، ابراهیم بن محمد، مسالك و ممالك، به اهتمام ایرج افشار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸ ش
- ۴۵- اصفهانی، ابوالفرج، الاغانی، بیروت، دارالکتب العربیه، بی تا
- ۴۶- اعثم کوفی، الفتوح، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۶
- ۴۷- افلاطون، جمهور، ترجمه فراد روحانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸
- ۴۸- الشعری، سعد بن عبدالله، کتاب المقالات و الفرق، به تصحیح محمد جواد مشکور، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۰
- ۴۹- امام حنبل، احمد بن محمد، کتاب العلل و معرفة الرجال، به تحقیق دکتر طلعت قرچ بیکیت و دکتر اسماعیل جراح اوغلی، آنکارا، ۱۹۶۳
- ۵۰- امام حنبل، مسند، بیروت، دارصادر، بی تا
- ۵۱- بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم، الصحيح، استانبول، گاگری یانیلاری، بی تا
- ۵۲- بخاری، التاریخ اصغیر، به تحقیق محمود ابراهیم زاید، بیروت، دارالمعرفه، ۱۹۸۶
- ۵۳- بخاری، التاریخ کبیر، بیروت، دارالفکر، بی تا
- ۵۴- برقی، ابوجعفر احمد بن عبدالله کتاب الرجال، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲
- ۵۵- بری، محمد بن ابوبکر بن عبدالله، بن موسی، الجوهره فی نسب النبی و اصحابه العشره، به تحقیق دکتر محمد تونجی، الرياض، دارالرفاعی للنشر، ۱۴۰۳ ق
- ۵۶- بیرونی، ابوریحان، الآثار الباقیه عن القرون الخالیه، به تحقیق ادوارد زاخائو، لایپزیک، ۱۹۲۳
- ۵۷- بیهقی، احمد بن حسین بن علی، کتاب السنن الکبری، حیدرآباد دکن، مطبعة مجلس دائرة المعارف، ۱۳۴۴ هـ
- ۵۸- بیهقی، دلائل النبوه، به تحقیق دکتر عبدالمعطی قلعه جی، بیروت: دارالمکتب العلمیه، ۱۹۸۵ م
- ۵۹- یارسا، خواجه محمد، رساله قدسیه، تصحیح ملک محمد اقبال، اسلام آباد، مرکز تحقیقات

فارسی، ۱۹۷۵

- ۶۰- ترمذی، محمد بن عیسی بن سوره، سنن، استانبول، گآگری یانیلاری، ۱۹۸۱
- ۶۱- تهرانی، شیخ آقابزرگ، الذریعه، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق
- ۶۲- ثعالبی، غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، به کوشش زوتنبرگ، پاریس، ۱۹۰۹
- ۶۳- جاحظ، البیان و التبيين، به کوشش فوزی عطری، بیروت، دارصعب، بی تا
- ۶۴- جعفی، مفضل بن عمر، الهفت والاطله، به تحقیق عارف تامر و... بیروت، دارالمشرق ۱۹۸۶
- ۶۵- جوادعلی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بغداد، مکتبه النهضه، ۱۹۷۰
- ۶۶- جوینی خراسانی، ابراهیم بن محمد بن موید، فرائد السمطين، به تحقیق محمدباقر محمودی، بیروت، مؤسسه المحمودی، ۱۳۹۸ ق
- ۶۷- حاجی خلیفه، کشف الظنون، بیروت، دارالفکر، ۱۹۸۲ م
- ۶۸- حسینی، سید عبدالزهراء، مصادر نهج البلاغه و اسانیده، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات
- ۶۹- حقی برسوی، اسماعیل، روح البیان، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا
- ۷۰- حلی، حسن بن علی بن داود، کتاب الرجال، به تحقیق جلال الدین حسینی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳ ش
- ۷۱- خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی، تاریخ بغداد، بیروت، دارالفکر، بی تا
- ۷۲- خلیفه بن خیاط، ابوعمر، مسند، به تحقیق دکتر اکرم ضیاء العمری، بیروت، شرکت المتحدہ للتوزیع، ۱۹۸۵
- ۷۳- خلیفه بن خیاط، روایة بقی بن مخلد، به تحقیق سهیل زکار، دمشق، مطابع وزارت الثقافة، ۱۹۶۷
- ۷۴- خلیفه بن خیاط، الطبقات، به تحقیق سهیل زکار، دمشق، مطابع وزارت، ۱۹۶۶
- ۷۵- خنجی الاصفهانی، فضل الله بن روزبهان، سلوک الملوك، به تصحیح محمدعلی موحد، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۲
- ۷۶- دارقطنی، علی بن عمر بن احمد بن مهدی، الالزامات والتتبع، به تحقیق ابوعبدالرحمن وادعی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۵ م
- ۷۷- دارمی، ابومحمد عبدالله بن عبدالرحمن بن فضل بن بهرام، سنن، استانبول، گآگری یانیلاری، بی تا
- ۷۸- دمشقی، ابوزرعہ، التاريخ، به تحقیق شکرالله بن نعمه الله القدرجانی، دمشق، مجمع اللغة العربیه، ۱۹۸۰
- ۷۹- دوستخواه، جلیل، اوستا، گزارش و پژوهش، تهران، انتشارات مروارید، ۱۳۷۰ ش
- ۸۰- دینوری، ابن قتیبہ، الاخبار الطوال، به تحقیق عبدالمنعم عامر، قاهره، داراحیاء الکتب العربیه، ۱۹۶۰
- ۸۱- ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان، بن قایماز، سیر اعلام النبلاء، به تحقیق شعیب الارتود، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۵ ق
- ۸۲- ذهبی، العیر فی خبر من غیر، به تحقیق محمدسعید بن بسیونی زغلول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۵ ق
- ۸۳- ذهبی، الکاشف فی معرفه من له روایة فی کتب السنه، به تحقیق عزت علی عیدعطیه... قاهره،

- دارالمکتب الحديثه، ۱۳۹۲ ق
- ۸۴- ذهبی، تاریخ الاسلام و طبقات المشاهیر و الاعلام، قاهره، مکتبه القدسی، ۱۳۶۸ ق
- ۸۵- ذهبی، تجرید اسماء الصحابه، به تحقیق صالحه عبدالحکیم شرف الدین، بمبئی، شرف الدین الکتبی، ۱۳۸۹ ق
- ۸۶- ذهبی، کتاب دول اسلام، حیدرآباد دکن، مطبعه دائره المعارف العثمانیه، ۱۳۶۴ ق
- ۸۷- رازی، ابوالفتوح، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، به تحقیق دکتر محمدجعفر یاحقی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۶۵ ش
- ۸۸- رازی، عبدالرحمن بن ابوحاتم محمد بن ادريس، کتاب الجرح والتعديل، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۵۲
- ۸۹- رازی، فخرالدین، التفسیر الکبیر، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۵ ق
- ۹۰- رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد، التدوین فی اخبار قزوین، حیدرآباد هند، مطبعه عزیزیه، ۱۹۸۴
- ۹۱- رامیار، محمود، تاریخ قرآن، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲
- ۹۲- راوندی، سعید بن هبةالربین حسن، الخرائج والجرائح، قم، مؤسسه الامام المهدی، ۱۴۰۹ ق
- ۹۳- رضی، هاشم، فرهنگ نامهای اوستا، تهران، انتشارات فروهر، ۱۳۴۶ ش
- ۹۴- زرکلی، خیرالدین، الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶
- ۹۵- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴
- ۹۶- زرین کوب، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲
- ۹۷- زرین کوب، جستجو در تصوف ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳
- ۹۸- سبیتی، عبدالله، سلمان الفارسی، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۹۷۷
- ۹۹- سمعانی، عبدالکریم بن محمد بن منصور، ادب الاملاء والاستملاء، بیروت، دارالمکتب العلمیه، ۱۴۰۱ ق
- ۱۰۰- سمعانی، الانساب، به تحقیق عبدالله عمر البارودی، بیروت، دارالجنان، ۱۹۸۸ م
- ۱۰۱- سمهودی، وفاءالوفاء باخبار دارالمصطفی، مکه المکرمه، دارالباز، ۱۴۰۱ ق
- ۱۰۲- سنایی غزنوی، حدیقه الحقیقه و الشریعة الطریقه، به کوشش مدرس رضوی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۹
- ۱۰۳- سیوطی، عبدالرحمن بن ابوبکر، الخصائص الکبری، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۵ ق
- ۱۰۴- سیوطی، الدرالمثور، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ ق
- ۱۰۵- شریف مرتضی علم الهدی، الذخیره فی علم الکلام، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۴۱۱ ق
- ۱۰۶- شهابی، محمود، الاسلام و الشیعه الامامیه فی اساسها التاریخی و کیانها الاعتقادی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۶
- ۱۰۷- شهیدی، سیدجعفر، نهج البلاغه، تهران، سروش، ۱۳۷۰
- ۱۰۸- صدوق، ابوجعفر محمدبن علی بن حسین، الامالی، به تحقیق شیخ حسین اعلمی، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۹۸۰

- ۱۰۹- صدوق، التوحید، به تحقیق سیدهاشم حسینی تهرانی، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۹۸ ق
- ۱۱۰- صدوق، عیون اخبار الرضا، به تحقیق سیدمهدی حسین لاجوردی، قم، المطبعة العلمیه، بی تا
- ۱۱۱- صدوق، کتاب الخصال، به تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جماعة المدرسين، ۱۳۶۲ ش
- ۱۱۲- صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، به تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جماعة المدرسين، بی تا
- ۱۱۳- صدوق، معانی الاخبار، به تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۷۹ ق
- ۱۱۴- صدوق، من لا یحضره الفقیه، بیروت، دارالتعارف، ۱۹۸۱
- ۱۱۵- صفدی، خلیل بن ایبک، الوافی بالوفیات، به تحقیق بیرثد راتکه و یسبادن، دارالنشر فرانس شتاینز، ۱۹۷۹ م
- ۱۱۶- طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۹۸۳
- ۱۱۷- طبرانی، حافظ ابوالقاسم سلیمان بن احمد، المعجم الکبیر، بغداد، مطبعة الوطن العربی، ۱۹۷۹
- ۱۱۸- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، بیروت، دارالمعرفه، ۱۳۹۹ ق
- ۱۱۹- طبرسی، ابومنصور، احمد بن علی بن ابوطالب، الاحتجاج، به تحقیق سیدمحمدباقر الخراسان، نجف، منشورات نعمان، ۱۳۸۶ ق
- ۱۲۰- طبری، احسان، برخی بررسیها درباره جهان بینی ها و جنبشهای اجتماعی در ایران، تهران، ۱۳۴۸
- ۱۲۱- طبری، محمدبن جریر، تاریخ، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۹۸۹
- ۱۲۲- طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، قاهره، مطبعه الکبری الامریه، ۱۳۲۹ ق
- ۱۲۳- طریحی، فخرالدین بن محمدبن علی، جامع المقال فیما یتعلق باحوال الحدیث والرجال، تهران، کتابفروشی جعفری، ۱۳۷۴ ق
- ۱۲۴- طوسی، اختیار معرفة الرجال، به تحقیق حسن مصطفوی، مشهد، دانشگاه شهید، ۱۹۴۸
- ۱۲۵- طوسی، تهذیب الاحکام، بیروت، دارالتعارف، ۱۹۸۱ م
- ۱۲۶- طوسی، شیخ الطائفة، الرجال، به تحقیق سیدمحمد صادق بحر العلوم، نجف، مکتبه الحیدریه، ۱۹۶۱ م
- ۱۲۷- طوسی، شیخ الطائفة، محمدبن حسن، امالی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۳۸۴ ق
- ۱۲۸- طه حسین، و... تعریف القدماء بابی العلاء، قاهره، الدار العربیه للنشر والطباعة، ۱۹۶۵ م
- ۱۲۹- عاملی، محمدبن حسن بن علی، رساله فی معرفة الصحابه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴ ش
- ۱۳۰- عاملی، وسائل الشیعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا
- ۱۳۱- علی بن ابی طالب (ع)، نهج البلاغه، شرح الاستاذ محمدعبد، بیروت، دارالمعرفه، بی تا
- ۱۳۲- غروی حائری، محمدبن علی اردبیلی، جامع الرواة، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق
- ۱۳۳- غزالی، احمد، مجموعه آثار فارسی، به اهتمام: احمد مجاهد، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۰ ش
- ۱۳۴- فرات کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات کوفی، نجف، مطبعه حیدریه، ۱۳۵۴ ق
- ۱۳۵- فردوسی، ابوالقاسم، شاهنامه، به کوشش خالقی مطلق، تهران، روزبهان، ۱۳۷۰
- ۱۳۶- قاضی عیاض، عیاض بن موسی بن عیاض بن عمرو، الشفاء بتعریف حقوق المصطفی، به تحقیق علی محمدالبجاوی، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۳۹۸ ق
- ۱۳۷- قرطبی، محمدبن احمدبن ابوبکر، تفسیرالجامع لاحکام القرآن، به تصحیح احمد عبدالعلیم

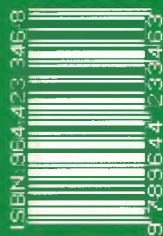
البردونی، بی‌جا، بی‌تا

- ۱۳۸- قزوینی، محمد، یادداشت‌های قزوینی، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات علمی ۱۳۶۳
- ۱۳۹- قلقشنندی، احمد بن علی بن احمد قراری، صبح‌الاعشی، به تحقیق محمدحسین شمس‌الدین، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۷ ق
- ۱۴۰- قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، ینابیع‌الموده، به تحقیق سیدحسن خراسانی، نجف، مکتبه حیدریه، ۱۳۸۴ ق
- ۱۴۱- قیسرانی شیبانی، محمدبن طاهر بن علی، الجمع بین کتابی ابی نصر الکلاباذی و ابی بکر الاصبهانی فی رجال البخاری و مسلم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۵ ق
- ۱۴۲- کراجکی، محمدبن علی بن عثمان، کنزالفوائد، قم، مکتبه مصطفوی، بی‌تا
- ۱۴۳- کلاعی اندلسی، ابوریع سلیمان بن موسی، الاكتفاء فی مغازی رسول‌الله و الثلاثة الخلفاء، به تحقیق دکتر مصطفی عبدالواحد، بیروت، مکتبه الهلال، ۱۹۷۰ م
- ۱۴۴- کلینی، محمدبن یعقوب بن اسحاق، الاصول من الکافی، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۱ ق
- ۱۴۵- کلینی، الروضه من الکافی، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، انتشارات علمیه، ۱۳۵۰ ش
- ۱۴۶- گلدزهر، انگس، مذاهب التفسیر الاسلامی، ترجمه عبدالحلیم نجار، مصر، مکتبه الخانجی، ۱۹۵۷ م
- ۱۴۷- مافروخی، مفضل بن سعد، کتاب محاسن اصبهان، به تحقیق سیدجلال‌الدین حسینی تهرانی، تهران، مطبعه مجلس، بی‌تا
- ۱۴۸- مجلسی، محمدباقر محمدتقی، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق
- ۱۴۹- مدنی شیرازی، صدرالدین سیدعلی خان، الدرجات الرفیعه فی طبقات الشیعه، قم، مکتبه بصیرتی، ۱۳۹۷ ق
- ۱۵۰- مزّی، تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، به تحقیق دکتر بشار عواد معروف، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۸ ق
- ۱۵۱- مزّی، یوسف بن عبدالرحمان بن یوسف، تحفه الاشراف و المعرفه الاطراف، بمبئی، الدارالقیمه، ۱۳۹۲ ق
- ۱۵۲- مستملی بخاری، ابوابراهیم اسماعیل بن محمد، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمدروشن، تهران، اساطیر ۱۳۶۳ ش
- ۱۵۳- مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، به اهتمام، عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲ ش
- ۱۵۴- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین بن علی، مروج الذهب و معادن الجواهر، بیروت، دارالاندلس، ۱۹۷۳
- ۱۵۵- مسلم، مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری، کتاب الکتی و الاسماء، به تحقیق مطاع الطرابیسی، دمشق، دارالفکر، بی‌تا
- ۱۵۶- مسلم، صحیح، به تحقیق محمد فواد عبدالباقی، استانبول، گاکری یانیلاری، ۱۹۸۳
- ۱۵۷- مفید، ابو عبدالله محمدبن نعمان، الاختصاص، به تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جماعه المدرسین، بی‌تا
- ۱۵۸- مقدسی، ابو عبدالله محمدبن احمد، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علی نقی متری، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱ ش
- ۱۵۹- مقدسی، البدء و التاریخ، به تحقیق کلیمان هوار، پاریس ۱۹۰۱

۱۶۰. مقریزی، احمد بن علی بن عبدالقادر، امتاع الاسماع، به تحقیق محمود محمدشاکر، قاهره، لخبه التألیف و الترجمة، بی تا
۱۶۱. موسوی بجنوردی، سیدمحمدکاظم، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی ۱۳۷۰
۱۶۲. میبدی، رشیدالدین ابوالفضل، کشف الاسرار و عدةالابرار، به کوشش علی اصغر حکمت، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۱ ش
۱۶۳. نسایی، احمدبن علی، سنن، به شرح جلال الدین سیوطی و حاشیه امام السنوی، استانبول، سعی گری یانیلاری، ۱۹۸۱
۱۶۴. نصرالله منشی، ابوالمعالی، کلیله و دمنه، به تصحیح و توضیح مجتبی مینوی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۵ ش
۱۶۵. نوری طبرسی، میرزا حسن، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۷ ق
۱۶۶. نووی، یحیی بن شرف، تهذیب الاسماء و اللغات، قاهره، اداره الطباعة المنبریه، بی تا
۱۶۷. نیشابوری، حاکم، محمدبن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، بیروت، دارالکتاب العربی، بی تا
۱۶۸. واحدی نیشابوری، ابوحسن علی بن احمد، اسباب النزول، به تحقیق دکتر سیدجمیلی، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۰۵ ق
۱۶۹. واقدی، المغازی، به تحقیق دکتر مارسون جرنیس، بیروت، عالم الکتب، بی تا
۱۷۰. وحیدی، حسین، خرده اوستا، تهران، بنیاد فرهنگی سروشیان، ۱۳۶۸ ش
۱۷۱. ورام حلی، ورام بن ابوفراس، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر، بیروت، دارالتعارف، بی تا
۱۷۲. هندی، علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، به تحقیق شیخ بکری حیانی، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۵ ق
۱۷۳. هیثمی، علی بن ابوبکر بن سلیمان، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، قاهره، مكتبة القدسی، بی تا
۱۷۴. یاقوت، حموی، معجم الادباء، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا
۱۷۵. یاقوت، معجم البلدان، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۷۹
۱۷۶. یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶ ش

فهرست منابع به زبانهای اروپایی (گزیده)

1. Arberry, A. J. **Religion in the Middle east**, Cambridge, 1969
2. Brockelman, Carl, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, Leiden, Brill, 1949
3. Corbin, Henry, **en Islam Iranian**, Paris, Gallimatd, 1971
4. Eliade Mircea, **The Encyclopedia of Religion**, New York, Mac Millan and Free Press 1987
5. Hitti, Philip, K. **history of the arab**, London, Mac Millan, 1964
6. Hodgson, Marshall. G. S. **The Venture of Islam**, chicao, the university of chicao Press, 1977
7. Massignon, Louis, **Salman Pak et Les Premices Spirituelles, de l'Islam Iranian** 1934
8. Noldeke, Theodor, **Geschichte des Qorans**, Leipzig, 1909
9. Peters, F. E, **Allah's Commonwealth**, New York, Simon and Schuster 1973
10. Rosenthal, G. I. J, **Political thought in midieval Islam**, Cambridge, 1962
11. **The Cambridge history of Iran**, Cambridge University Press, 1986
12. **The Encyclopedia of Islam**, Leiden, Brill, 1993
13. Toynbee, Arnold, **a Study of history**, Oxford, 1964
14. Wellhausen, J **Arab kingdom and the Fall**, university of Calcutta 1927

انتشارات اطلاعات